

Ambivalensens estetik. En kort introduktion till Daniel Kehlmanns författarskap

J. Alexander Bareis

När Daniel Kehlmann besökte Stockholm för ett antal år sedan tittade han som många andra turister på regalskeppet *Vasa*. Längst ner i museets källarplan hittade Kehlmann vägen till vitrinerna med *Vasa*-skeppets kvarlevor – skeletten efter den förlista besättningen, konserverade av Östersjöns brackvatten och bärgade tillsammans med skeppsvraket. Vad Kehlmann såg där kallade han i en essä för anrika tidskriften *Sinn und Form* (Kehlmann 2016) för 'smärtornas katalog', den 'sanna tidskapseln' – medicinskt undersökta kvarlevor som visar hur det verkligen var för människorna på 1600-talet: tydliga tecken på undernäring, degenererade ben efter skador och ruttna tänder. Vasamuseets utställning lyckas berätta allt det som konsten, och inte heller romanen, sällan lyckas med: en förnimmelse av vanliga människors lidande – utan hudkräm, värktabletter och fysioterapeuter. Besöket i Stockholm blev till en tidsresa för Kehlmann.

Det verkar nästan som om författaren hittade inspirationen till sin senaste roman *Tyll* under sitt Stockholmsbesök. Efter bestsellern *Die Vermessung der Welt* (*Världens mått*) från 2005, som gjorde Kehlmann till en internationellt framgångsrik – och finansiellt välmående – författare, är *Tyll* hans sjunde roman, men blott den andra som inte utspelar sig i samtiden. Men att kalla den för hans andra 'historiska' roman vore ett misstag, för varken *Die Vermessung der Welt* eller *Tyll* är historiska romaner i vanlig mening. De är något annat. Kehlmann själv talar om 'samtidsromaner som utspelar sig i det förflutna', och en rad forskare (undertecknad inklusive) har försökt att utreda om detta nu är ännu ett exempel av den postmoderna romanen à la Umberto Eco eller något som Linda Hutcheon kallar för 'historio-

grafisk metafiktion'. Jag tror det är varken eller, eller kanske både och – och mer därtill. Jag, och med mig en och annan recensent i de tyskspråkiga länderna, går så långt att säga att Kehlmann har uppfunnit den historiska romanen på nytt, eller snarare har vidareutvecklat den till en komplett ny genre. *Tyll* är en mycket lärd roman, full av kunskap; den struntar i kronologi men skapar ändå en helt ny förståelse och ett sammanhängande narrativ av en historisk epok, i det här fallet det trettioåriga kriget. Den är djupt engagerande, stundtals rentav plågsam, eftersom berättarrösten lyckas krypa under läsarens skinn, med sina skildringar av allt elände och lidande under kriget. Den är stundtals hysteriskt rolig och underfundig, i synnerhet när den lyckas fånga geisten av Till Eulenspiegel, en fiktiv figur ur medeltidens tyskspråkiga muntliga berättartradition, som Kehlmann förflyttar 200 år framåt i tiden. Och så kryllar det av intertextuella anspelningar, av ovanliga berättargrepp, men framför allt av ambivalens. Jo, det låter mycket tungt och svårläst – men motsatsen är fallet. Prosan porlar lätt som en fjällbäck, men den är full av fallgropar. Talar åsnan Origines på riktigt eller är det bara buktaleri? Eller är det rentav åsnan som berättar hela romanen? Som alltid hos Kehlmann vet man inte riktigt. Romanen blir slutgiltiga svar skyldig, och just däri ligger lusten hos läsaren, i ambivalensens estetik.

Men på vilket sätt är *Tyll* en samtidsroman som utspelar sig under trettioåriga kriget? Kehlmann skrev i en understreckare för *SD* förra året (20180519) att propaganda och *fake news* redan under trettioåriga kriget var en viktig utlösande faktor – tryckkonsten var då ett nytt medium, precis som Facebook och Twitter har varit det för oss bara något decennium tillbaka. Kommunikationsteknologi är något som Kehlmann faktiskt redan har tagit upp i en av sina tidigare romaner, i *Ruhm* (*Berömmelse*) från 2010. Där är det framför allt mobiltelefonen som sätter saker i rullning – med förödande konsekvenser. Men är *Tyll* därmed en uppmaning att se parallellerna, ett menetekel inför en stundande global konflikt likt trettioåriga kriget? Nå, kanske inte. Men när Kehlmann i sin roman skriver att staden München stänger sina portar eftersom den är full, fler flyktingar kan inte tas emot, så är jämförelsen med flyktingkrisen de senaste åren så uppenbar att inte ens den mest hårdkokta historielösa högerpopulist kan förneka den. Men romanen är också så mycket mer.

Tyll har av vissa kritiker betecknats som Kehlmanns bästa roman hittills. Huruvida det är sant är en smakfråga. Däremot är romanen på intet sätt otypisk för hela författarskapet. I viss mån kan Kehlmanns poetik härledas till en insikt i Kants 'Vorrede zur Kritik der reinen Vernunft': Människan är dömd att ställa frågor hon aldrig kommer kunna besvara. Det är ingen slump att Kehlmanns karaktärer ofta är genier som brottas med mänsklighetens stora frågor – matematik-

fursten Carl Friedrich Gauss skildras i *Die Vermessung der Welt (Världens mått)* som naturligt geni som samtidigt brottas med världsliga obehag, och Alexander von Humboldt, på sin tid kanske världens mest kända vetenskapsman, är en nidbild av typiskt tyska dygder – en plikttrogen och humorbefriad formalist som ibland inte ens tar av sig uniformen för att sova. Den verkliga Humboldts stora verk *Kosmos* skulle ge en helhetsbild av sin tids kända naturvetenskap. Kehlmanns lärda romankaraktärer är ofta upptagna av mänsklighetens stora frågor, men konfronteras gång på gång med livets mödor och med insikten att de sista frågorna inte går att besvara – i alla fall inte av dem själva under deras livstid. Samma öde går protagonisten i *Mahlers Zeit* (1999) till mötes, precis när han (kanske) har upphävt termodynamikens andra huvudsats. Kehlmanns fiktiva världar ger en bild av en verklighet som till syvende och sist är obegriplig. En återkommande bild i hans romaner är 'Risse in der Wirklichkeit' ('sprickor i verkligheten') – så fort en av hans forskare närmar sig de sista stora frågorna om verklighetens beskaffenhet upptäcker denne små felaktigheter och misstag, likt 'dåligt sydda baksidor' av ett klädesplagg. Det är i ögonblick som dessa som metafysiken och teologin aktualiseras i Kehlmanns romaner. Kant själv skildras för övrigt i *Världens mått* som senil gubbe som ger sin betjänt i uppdrag att gå och köpa 'korv och stjärnor'. Ja, det låter tröstlöst. Men det egendomliga med Kehlmanns prosa är att den likväl är full av förtröstan, just genom att hitta förlitan i ändligheten, i åldrandet och i döden.

Just döden är något som dessutom alltid subtielt signaliseras i samtliga av hans romaner med hjälp av ett klassiskt *vanitas*-motiv: en fluga. Det tog visserligen Kehlmannforskningen ett par år att upptäcka det. Men har man väl lagt märke till det, så går det inte att missa: man kan tryggt utgå ifrån att någon svävar i dödsfara så fort en fluga närmar sig.

Men den viktigaste grundbulten i Kehlmanns litterära teknik är dock ändå ovissheten och ambivalensen. Den manifesterar sig på många olika sätt – inte sällan genom opålitliga berättare, ibland genom att skildra en och samma händelse ur flera perspektiv, och väldigt ofta genom att börja ett ovisst händelseförlopp i skärningspunkten mellan dag och natt, mellan det medvetna och det omedvetna, mellan vaka och sömn. Varje gång man läser att en karaktär inte är helt säker på om hen fortfarande är vaken eller håller på att somna gäller det att se upp för läsaren. Det är denna ambivalensens estetik som ger läsaren gott om utrymme att tvivla – både på vad som egentligen händer i romanen, men också på sin egen läsförmåga. I *Tyll* kan detta illustreras med hjälp av de två åsnor som förekommer i romanen, som Joachim Rickes (2018) nyligen har visat. Framförallt är det åsnan med namnet Origines som väcker frågor. Historien om den talande åsnan har Kehlmann hittat i den litterära förlagan, folksagorna om Till Eulenspiegel, i vilken

denna elaka och roliga prankster hånade de lärda vid Prags universitet och i Erfurt genom att lägga havre mellan boksidorna. När åsnan till synes bladdrar i boken, men havren är borta, så skriar åsnan förstås 'I-A'. Då är både Tyll och Till Eulenspiegel snabbt framme och förklarar för de lärda att åsnan snart kommer behärska flera ytterligare vokaler! Episoden finns med i romanen, men nu är det vinterkonungen Friedrich som utsätts för sprattet. Men, i *Tyll* går det att ställa frågan huruvida Origines faktiskt *kan* tala, och inte nog med det – det finns gott om indicier att själva berättaren av *Tyll* just är åsnan Origines. Om det nu verkligen kan sägas att så är fallet är däremot i allra högsta grad ambivalent.

Men det är den första åsnan man möter i romanen som leder till en för Kehlmann typisk metafysisk ovisshet: När den unge Tyll ska transportera en vagn med dyrbart mjöl genom skogen händer det något. Två dagar senare hittas Tyll i skogen vid vagnen, naken och vit av mjöl, med den döda åsnans huvud och öron över sitt eget huvud. Mycket talar för att Tyll har mördat åsnan när han om natten ensam i skogen tappade förståndet. Men lika mycket tyder också på att djävulen har besatt honom. Ty djävulen förekommer i alla Kehlmanns romaner – med undantag för *Världens mått*. Där är det däremot Gud själv som tar emot Gauss i en tropisk trädgård mitt i norra Tysklands vindpinade landskap, där Gauss äntligen får tillfälle att ställa alla sina frågor till Gud som han så länge har grunnat på. Det är bara det att Gauss inte förstår vem han står mitt emot.

Det råder inget tvivel om att Kehlmanns samtliga romaner är fulla av frågor om metafysik, teologiska frågor, vetenskapens mest grundläggande frågor, frågor om människans dödlighet, frågor om vart mänskligheten är på väg med hjälp av vetenskap och teknik, frågor om hur mänskligheten har hamnat där den är idag, frågor om rätt och fel och om varför och när. Och visst finns det svar, också.

Oftast flera.

Litteratur

- Kehlmann, Daniel (2016). "Der Apfel, den es nicht gibt. Unordliche Gedanken über Bilder und Wirklichkeit". I: *Sinn und Form* 68:1. 64–75.
- Kehlmann, Daniel (2018). "När freden var ett undantag och ett under". I: Svenska Dagbladet, 20180519, i översättning av Anders Q. Björkmann.
- Rickes, Joachim (2018). "Der Esel ist nicht der Esel. Zu Daniel Kehlmanns Ungewissheitspoetik in *Tyll*." I: *Sprachkunst* 49:1. 73–86.

Daniel Kehlmanns författarskap

1997. *Beerholms Vorstellung*. Roman. Wien.

1998. *Unter der Sonne*. Erzählungen. Wien.
1999. *Mahlers Zeit*. Roman. Frankfurt am Main.
- 2000 *Der fernste Ort*. Novelle. Frankfurt am Main.
- 2004 *Ich und Kaminski*. Roman. Frankfurt am Main. I svensk översättning av Marja Müllner (2004), *Jag och Kaminski*. Stockholm.
- 2005 *Die Vermessung der Welt*. Reinbek bei Hamburg. I svensk översättning av Lars W. Freij (2007), *Världens mått*. Stockholm.
- 2005 *Wo ist Carlos Montúfar? Über Bücher*. Reinbek bei Hamburg.
- 2007 *Diese sehr ernsten Scherzge. Poetikvorlesungen*. Göttingen.
- 2009 *Leo Richters Porträt*. Reinbek bei Hamburg.
- 2009 *Ruhm. Ein Roman in neun Geschichten*. Reinbek bei Hamburg. I svensk översättning av Lars W. Freij (2010), *Berömmelse. En roman i nio historier*. Stockholm.
- 2010 *Lob. Über Literatur*. Reinbek bei Hamburg.
- 2010 *Requiem für einen Hund*. Ein Gespräch (mit Sebastian Kleinschmidt). Reinbek bei Hamburg.
- 2011 *Geister in Princeton*. Unveröffentlichtes Manuskript des Bühnenstücks.
- 2012 *Der Mentor*. Unveröffentlichtes Manuskript des Bühnenstücks.
- 2012 *Die Vermessung der Welt. Das Buch zum Film* (mit Detlev Buck). Reinbek bei Hamburg.
- 2013 *F*. Roman. Reinbek bei Hamburg. I svensk översättning av Linda Östergaard (2015), *F*. Stockholm.
- 2015 *Kommt, Geister. Frankfurter Vorlesungen*. Reinbek bei Hamburg.
- 2016 *Du hättest gehen sollen*. Reinbek bei Hamburg.
- 2017 *Heilig Abend*. Unveröffentlichtes Manuskript des Bühnenstücks.
- 2018 *Die Reise der Verlorenen*. Unveröffentlichtes Manuskript des Bühnenstücks.
- 2019 *Tyll*. Reinbek bei Hamburg. I svensk översättning av Jesper Festin (2019), *Tyll*. Stockholm.

Sekundärlitteratur om Daniel Kehlmanns författarskap (urval)

- Arnold, Heinz Ludwig (red.) (2008). *Daniel Kehlmann* (= Text + Kritik 177). München.
- Bareis, J. Alexander (2010). ”Beschädigte Prosa‘ und ‚autobiographischer Narzißmus‘ – metafiktionales und metaleptisches Erzählen in Daniel Kehlmanns *Ruhm*”. I: Bareis, J. Alexander, Frank Thomas Grub (red.). *Metafiktion. Analysen zur deutschsprachigen Gegenwartsliteratur*. Berlin. 243–268.
- Bareis, J. Alexander (2013). ”Moderne, Postmoderne, Metamoderne? Poetologische Positionen im Werk Daniel Kehlmanns.” I: Rohde, Carsten, Hansgeorg Schmidt-Bergmann (red.). *Die Unendlichkeit des Erzählens. Der Roman in der deutschsprachigen Gegenwartsliteratur seit 1989*. Bielefeld. 321–344.
- Bareis, J. Alexander (2019). *Daniel Kehlmann. Die Vermessung der Welt* (= Schroedel Interpretationen Band 36). Braunschweig.
- Gasser, Markus (2010). *Das Königreich im Meer. Daniel Kehlmanns Geheimnis*. Göttingen.
- Nickel, Gunther (red.) (2008). *Daniel Kehlmanns „Die Vermessung der Welt“*. *Materialien, Dokumente, Interpretationen*. Reinbek bei Hamburg.
- Rickes, Joachim (2010). *Die Metamorphosen des ‚Teufels‘ bei Daniel Kehlmann. „Sagen Sie Karl Ludwig zu mir“*. Würzburg.
- Rickes, Joachim (2012). *Daniel Kehlmann und die lateinamerikanische Literatur*. Würzburg.
- Standke, Jan (red.) (2016). *Gebrochene Wirklichkeit. Daniel Kehlmanns Romane und Erzählungen im Deutschunterricht*. Baltmannsweiler.
- Tranacher, Juliane (2018). *Geniekonzepte bei Daniel Kehlmann*. Würzburg.